

УДК: 327.56

© Ігор Мельничук
(м. Чернівці)

ЄВРАЗІЙСЬКА ІДЕЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Ігор Мельничук. Євразійська ідея та особливості її інституціоналізації на пострадянському просторі. У статті автор аналізує основні інтеграційні проекти Російської Федерації на пострадянському просторі у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. Основна увага акцентується на ідейних витоках та практичній реалізації проекту Євразійського союзу. У висновках наголошується, що спроби російської політичної еліти наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відновити єдність пострадянського простору не увінчалися успіхом.

Ключові слова: інтеграційні процеси, інтеграційні проекти, Російська Федерація, пострадянський простір, Євразійський союз.

Игорь Мельничук. Евразийская идея и особенности ее институционализации на постсоветском пространстве. В статье автор анализирует основные интеграционные проекты Российской Федерации на постсоветском пространстве на рубеже веков. Основное внимание акцентируется на идейных истоках и практической реализации проекта Евразийского союза. В заключении автор делает вывод о том, что попытки российской политической элиты в конце ХХ – начале ХХІ вв. возобновить единство постсоветского пространства не увенчались успехом.

Ключевые слова: интеграционные процессы, интеграционные проекты, Российская Федерация, постсоветское пространство, Евразийский союз.

Ihor Melnychuk. Eurasian Idea and Main Features of its Institutionalization on the Space of the Former Soviet Union. The author analyzes the main integration projects of the Russian Federation on the space of the former Soviet Union at the end of XX - beginning of XXI centuries. The main attention is paid to the ideological origins and the practical implementation of the project of Eurasian Union. In conclusion, the author concludes that the attempts of the Russian political elite at the end of XX - beginning of XXI centuries the unity of the former Soviet Union to resume failed.

Key words: integration process, integration projects, Russian Federation, the space of the former Soviet Union, Eurasian Union.

Російська зовнішня політика наприкінці ХХ ст. стала більш чіткою, спрямованою на перспективу та врахування геополітичних факторів. Однак залишаються серйозні проблеми, пов'язані з можливостями її реалізації. Вони обумовлені, перш за все, такими обставинами як: неспівпадіння всередині Російської Федерації та за її межами уявлень про майбутнє Росії, у тому числі про її позиції у нинішньому світопорядку; ризики нової ізоляції держави; поява альтернативних геополітичних моделей, які,

з точки зору керівництва РФ не враховують або послаблюють інтереси Російської держави.

Для реалістичної оцінки можливостей російських геополітичних проектів, які реалізовувалися наприкінці минулого та на початку нинішнього століття, доречно проаналізувати особливості сучасної ситуації. Відомо, що геополітичне становище держави визначається не тільки фізичною географією, але й змінами у світовому геополітичному порядку, гео економічними процесами. Після розпаду СРСР геополітичний статус Росії значно змінився. На пострадянському просторі, не виключаючи і частини території самої РФ, почали формуватися зовнішні центри сили. Дезінтеграційні процеси поставили на порядок денний питання про геополітичну суб'єктність Росії. Загалом геополітичне становище РФ у світі можна розглядати з двох точок зору. У першому випадку Росію можна оцінювати як географічний центр глобальної системи (хартленд) та інтеграційне ядро Євразії¹. Водночас поширено й уявлення про Росію як про своєрідний «міст» між Європою та Азією (дана позиція має і серйозне філософське обґрунтування: російські мислителі, зокрема М. Бердяєв, говорили про Росію як «посередника» між Заходом і Сходом)².

Сучасна Росія зберігає свій геополітичний потенціал центру Євразії, однак з обмеженими можливостями використання, що призводить до її перетворення в регіональну державу з тенденцією до подальшого зниження геополітичного статусу. Економічна слабкість РФ, відсутність державної волі та суспільного консенсусу щодо шляхів розвитку не дозволяє реалізувати модель хартленду в її новому трактуванні: Росія як інтеграційне ядро Євразії.

Якісно змінюється геополітична структура пострадянського простору, яка втрачає свій початковий «росієцентризм». Співдружність Незалежних Держав, куди увійшли усі колишні радянські республіки, за винятком трьох балтійських, діє дуже неефективно. Головні фактори, які стримують її розпад, – залежність багатьох пострадянських держав від російської сировини, інші економічні причини, дещо в меншій мірі – культурно-історичні зв'язки. Однак як геополітичний та гео економічний центр Росія надто слабка. Тим часом з пострадянськими республіками активно взаємодіють європейські держави, зокрема Німеччина, Туреччина з її спробами відновити єдність тюркського світу «від Адріатики до Великої китайської стіни», Китай (Центральна Азія), США (Прибалтика, Україна, Грузія) та інші.

У рамках даної статті автор вирішив зацентрувати свою увагу на російських інтеграційних проє-

ктах, які реалізовувалися та продовжують реалізовуватися на пострадянському просторі після розпаду СРСР.

У зв'язку з розпадом СРСР наприкінці ХХ ст. серед громадськості та окремих політиків деяких колишніх радянських республік виникла потреба у відновленні більш тісної інтеграції. На початку ХХІ ст. ідея пострадянської євразійської інтеграції та нове євразійство знову набули популярності та одержали широке розповсюдження. Найбільш відомими їх прихильниками та ідеологами стали президент Казахстану Н. Назарбаєв, президент Російської Федерації В. Путін, філософи та політологи О. Панарін, І. Панарін, С. Гаврош, киргизький письменник Ч. Айтматов та багато інших.

Уперше про необхідність створення Євразійського Союзу писали у 20-х - 30-х рр. ХХ ст. класичні євразійці – М. Трубецької, П. Савицький, Г. Вернадський³. Вони висловили ідею поетапного перетворення Радянського Союзу в Євразійський Союз шляхом заміни комуністичної ідеології на євразійську.

Перший подібний деталізований проект Союзу Радянських Республік Європи та Азії – Європейсько-Азійського Союзу був запропонований ще напередодні розпаду СРСР академіком А. Сахаровим⁴. Однак він так і залишився нереалізованим. Так само не мав особливого успіху й другий проект створення конфедеративного Союзу Суверенних Держав, хоча при цьому і було створено малоінтеграційне міжнародне (міждержавне) об'єднання Співдружність Незалежних Держав, оскільки реальний ефект від функціонування СНД, незважаючи на велику кількість підписаних угод та інших спільних документів, не настільки відчутний, щоб не виникло бажання створити нові інтеграційні механізми.

Відповідно до наступного деталізованого проекту президента Казахстану Н. Назарбаєва (березень 1994 р.) пропонувалося, що спочатку у Євразійський Союз увійдуть п'ять республік колишнього СРСР: Росія, Казахстан, Білорусія, Киргизія, Таджикистан. У подальшому до Союзу могли приєднатися інші держави – Вірменія, Узбекистан, Молдова, а також, можливо, самопроголошені пострадянські державні утворення – Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я, Нагірно-Карабахська Республіка.

Аналогічну політику на зближення з РФ проводила і Республіка Білорусь. Внутрішня і зовнішня політика білоруської держави з 1994 р. (час приходу до влади О. Г. Лукашенка) здійснювалася на користь Росії і була зорієнтована на політичну, економічну та військову інтеграцію з Російською Федерацією. Так, у 1995 р. було підписано російсько-білоруський Договір про дружбу, добросусідство та співробітництво. Цей основоположний для взаємин двох держав документ ставив ці стосунки на міжнародно-правову основу та закріплював факт

існування Білорусі та Росії як двох незалежних та суверенних держав. У 1996 р. Білорусь та Росія уклали Договір про утворення Співтовариства, у 1997 р. трансформували його у Союз. У грудні 1998 р. президенти О. Лукашенко та Б. Єльцин заявили у спільній декларації про намір створити єдину союзну державу та провести у 1999 р. референдуми у двох державах з цього питання.

У грудні 1999 р. президенти Білорусі та Росії підписали у Москві Договір про створення Союзної держави⁵, який вступив у силу у січні 2000 р. Договір передбачав подальші спільні кроки двох держав по зближенню та об'єднанню їх правових, економічних, фінансових, митних та інших систем, формуванню міждержавних владних структур, що у підсумку могло б привести до утворення Союзної держави. Обидві держави делегували їй частину своїх повноважень, заявляючи одночасно про те, що вони зберігають незалежність та державний суверенітет. Однак від ідеї створення інтеграційного об'єднання у більш широкому представництві сторони не відмовилися.

На початку ХХІ ст. інтеграційні процеси у СНД йшли паралельно із виникненням та активним розвитком регіональних об'єднань держав Співдружності. Так, у 2003 р. керівники Росії, Білорусі, Казахстану та України заявили про наміри створити єдиний економічний простір (ЄЕП «чотирьох») з перспективою заснування Організації регіональної інтеграції.

Створення Єдиного економічного простору було покликано координувати зусилля по зближенню зацікавлених держав Співдружності. Переважна частина російського товарообігу з країнами Співдружності – торгівля з Білорусією, Україною та Казахстаном, головними партнерами РФ у СНД. Дійсно, на ці держави та Росію припадає 94% ВВП і 88% загального товарообігу Співдружності⁶.

Концепція ЄЕП передбачала, що, поряд із єдиним простором для руху товарів, необхідно було створити єдиний простір для руху капіталів, послуг та робочої сили⁷. На сучасному етапі на цьому просторі діє чимало перешкод, причому кожна держава проявляє високий рівень вишуканості, створюючи їх (перешкоди) на абсолютно легітимних основах та захищаючи вітчизняний бізнес.

На думку Росії все це вимагало створення наднаціональних структур у сфері регулювання та прийняття відповідних рішень з ряду напрямів економічної політики. У вересні 2003 р. держави-учасниці проекту ЄЕП (Росія, Білорусія, Україна, Казахстан) підписали остаточний документ про принципи будівництва такого простору (Україна – з обумовленням, що буде приймати участь у формуванні ЄЕП у межах, передбачених Конституцією).

Поглиблене військово-політичне співробітництво між державами СНД розвивається у рамках Договору про колективну безпеку від 15 травня

1992 р. Найактивнішу участь у цьому утворенні беруть Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Росія та Таджикистан. Мета Договору про колективну безпеку – попередити, а при необхідності ліквідувати військову загрозу суверенітету та територіальній цілісності держав-учасниць⁸. Саме для цієї мети створені та функціонують спеціальні органи управління СНД (система органів у рамках Договору про колективну безпеку (ДКБ) країн СНД, штаб з координації військового співробітництва, Антитерористичний центр, Рада командуючих прикордонними військами й інші структури). Саме через ці органи в кожному окремому випадку обговорюються питання координації застосування сили при вирішенні завдань як щодо запобігання можливої зовнішньої агресії проти країн-учасниць ДКБ, так і з метою боротьби з діяльністю незаконних, у тому числі терористичних організацій та груп на території країн, які входять до складу СНД. Діяльність органів ДКБ на сучасному етапі багато в чому зводиться до рутинної, «паперової» роботи, яка сама по собі не забезпечить безпеки в регіоні, але має велике значення тоді, коли намагаються створити політичні умови й організаційні передумови для вирішення завдань підтримки військово-політичної стабільності в регіоні. Це, у першу чергу, розробка й удосконалення нормативно-правової бази діяльності ДКБ, відстеження розвитку військово-політичної ситуації в зоні відповідальності організації, вивчення джерел і характеру викликів та загроз безпеці, мети, спрямованості та методів діяльності антиурядових сил, здійснення загальної координації зусиль держав-учасниць Договору в боротьбі з екстремізмом, розробка пропозицій щодо удосконалення механізмів функціонування організації ДКБ та інші.

Зауважимо, що процеси військово-політичної інтеграції відбувалися нерівномірно, із певними зупинками та відступами. У різних державах Співдружності, у тому числі і в країнах Договору колективної безпеки, окремі політичні сили прагнули перетворити інтеграцію в ненав'язливі форми військово-політичної співпраці, яка вже практикувалася у Співдружності. Однак рішучість деяких членів ДКБ, завперше Росії, привела до подолання цієї тенденції та поглиблення інтеграції у межах Договору з виходом на якісно новий рівень – створення у травні 2002 р. у складі шести держав – Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизія та Таджикистан Організації Договору про колективну безпеку, що, певною мірою, дозволило зміцнити організаційну основу партнерства.

Одним із найбільш важливих завдань для РФ було збереження свого впливу у Центральноазіатському регіоні. Для досягнення цієї мети Росія запропонувала ряд інтеграційних проектів для цього регіону. Так, 10 жовтня 2000 р. на основі раніше створеного Митного союзу було організовано Єв-

разійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС), яке об'єднало п'ять держав: Білорусь, Казахстан, Киргизію, Росію та Таджикистан. Україна та Молдова мають статус спостерігачів, мета співтовариства – створення митного, а можливо, і валютного союзу. Як модель взято принципи об'єднання держав Євросоюзу. Як зазначив тодішній російський президент В. Путін: «Рішення Євросоюзу щодо створення єдиної прикордонної служби — це вже утворення єдиної наднаціональної організації. Ми порівнюємо те, що робимо, із Євросоюзом і намагаємось вибудувувати нашу загальну роботу усередині ЄврАзЕС»⁹. Характерна особливість – всі рішення у межах ЄврАзЕС приймаються на основі консенсусу, при цьому вони обов'язкові для виконання.

На сучасному етапі досить часто вказують на недоліки економічної взаємодії у межах СНД та Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Спершу у документах, які були підписані у 1993-1994 рр., передусім у Договорі про створення Економічного союзу держав СНД¹⁰, передбачалося, що Співдружність буде розвиватися по «лінійному» сценарію регіонального інтеграційного об'єднання: зона вільної торгівлі, потім митний союз, після чого економічний та валютний союзи. Однак розуміння того, що на тодішньому етапі неможливо було створити спільний митний простір у межах всього СНД, привело у 1995 р. до створення Митного союзу п'яти держав Співдружності, на базі якого у кінці 1999 р. і було сформовано ЄврАзЕС. Цей союз було створено для ефективного просування процесу формування державами-учасниками Митного союзу Єдиного економічного простору, координації їхніх підходів до інтеграції у світову економіку і міжнародну торговельну систему.

Центрально-Азіатське співробітництво (ЦАС) утворено 28 лютого 2002 р. Казахстаном, Киргизією, Узбекистаном та Таджикистаном замість Центральноазіатського економічного співтовариства. Проголошена мета – створення єдиного економічного простору у Центральноазіатському регіоні.

Однак нині ЦАС уже не існує, оскільки у жовтні 2005 р. організація «Центрально-Азіатське співробітництво» та «Євразійське економічне співтовариство» об'єдналися в єдину структуру, що змусило багатьох по-новому поглянути на ЄврАзЕС та на перспективи цієї організації¹¹.

Ще одним інтеграційним у цьому регіоні виступає Шанхайська організація співробітництва (далі ШОС – прим. автора), яка була утворена у червні 2001 р.¹² та займає одне із провідних місць у зовнішньополітичній діяльності держав Центральної Азії.

Шанхайська організація співробітництва є прикладом інтеграційного утворення на пострадянському просторі, яке не передбачає чітку наявність держави-лідера у своєму складі і побудоване за

схемою коопераційної безпеки. Саме цей факт, а також наявність нестабільної геополітичної ситуації у регіоні сприяють тяжінню держав Центральної Азії та їх найближчих сусідів до ШОС. Такими чином на порядку денному час від часу постає питання про включення до складу організації нових учасників.

Проблема можливого розширення Шанхайської організації досить тісно переплетена з різними трактуваннями пріоритетів, які постали перед нею. На нашу думку, на сучасному етапі ШОС не вдалося досягти чіткого та єдиного для усіх держав-учасників розуміння власного курсу розвитку. На нинішньому етапі розвитку проблема «трьох бід», яка згуртувала шість держав у 2001 р., значною мірою, втратила свою актуальність. Загальною для усіх країн залишилася лише проблема релігійного екстремізму. Відчуваючи потребу ШОС у самовизначенні кожна із держав-учасників організації, особливо великі гравці – Росія та Китай, по-різному уявляють собі майбутнє «Шанхайської шістки». Зокрема, Росія схиляється до формування моделі ШОС за зразком «азійського НАТО», в якій політична складова та проблеми безпеки будуть переважати над економічним чинником. Водночас Китай більше зацікавлений у розвитку економічної співпраці, що могло б йому за допомогою механізмів ШОС реалізувати довгострокову стратегію у Центральній Азії та форсувати економічну інтеграцію в регіоні¹³. У свою чергу решта учасників організації одержують можливість будувати свою політичну діяльність на зіткненні інтересів Росії та Китаю.

Таким чином процес створення Російською Федерацією галузевих та регіональних інтеграційних структур на пострадянському просторі відбувався досить динамічно, однак при цьому Росія не забувала і про більш масштабний проект Євразійського Союзу. Знову про нього було згадано у грудні 2010 р. на саміті ЄврАзЕС. Восени 2011 р. проект Євразійського Союзу одержав новий поштовх у зв'язку з публікацією тодішнього прем'єр-міністра Росії В. Путіна статті «Новий інтеграційний проект для Євразії – майбутнє, яке народжується сьогодні»¹⁴ (2011 р.). Таким чином спочатку В. Путін, а дещо згодом і лідер провладної політичної партії «Єдина Росія» Б. Гризлов у статті «Майбутнє за нами»¹⁵ недвозначно наголосили, що створення Євразійського Союзу дозволить Росії стати ще одним світовим полюсом впливу.

Загалом РФ планує реалізувати ідею побудови Євразійського Союзу у три етапи¹⁶. Перший етап передбачає поглиблення інтеграційних процесів у Митному союзі Росії, Білорусі та Казахстану за допомогою створення Єдиного економічного простору трьох держав. Другий етап включає трансформацію Єдиного економічного простору в Євразійський економічний союз (планується здійснити до

2015 р.). На третьому етапі (2020-2025 рр.) на базі Євразійського економічного союзу буде створюватися Євразійський союз. Характерно, що всі три етапи передбачають підключення до наведених вище інтеграційних утворень Киргизстану, Таджикистану, Узбекистану, Вірменії, Молдови, а також України.

Зазначені вище етапи одержують своє практичне застосування. Так, як ми вище зазначали, після утворення Митного союзу у грудні 2010 р. на саміті ЄврАзЕС у Москві були досягнуті домовленості про створення Євразійського союзу на базі ЄЄП Білорусі, Казахстану та Росії. З 1 січня 2012 р. на території трьох держав-учасниць Митного союзу почав діяти Єдиний Економічний Простір. Услід за створенням Митного союзу та формуванням Єдиного економічного простору держави-партнери, за словами Голови Державної Думи РФ С. Нарішкіна, мають намір приступити до створення наднаціонального – Євразійського – парламенту. За його словами «в останні роки на просторі СНД активно розвиваються інтеграційні процеси – уже створено Митний союз та Єдиний економічний простір, які стануть базою для формування майбутнього Євразійського союзу»¹⁷. На думку С. Нарішкіна новий наддержавний структурі буде необхідне прозоре та зрозуміле економічне та інше законодавство. Однак ті наднаціональні органи, які зараз формуються або уже створені, наприклад, Євразійська економічна комісія, „не можуть і не повинні брати на себе парламентські завдання». Вирішувати їх доведеться наднаціональному парламенту¹⁸.

Цілком очевидно, що спроби реалізувати ці та інші інтеграційні проекти на пострадянському просторі будуть продовжуватися. На даний час більшість з існуючих інтеграційних структур, у тому числі й новостворених, використовуються як форуми для обговорення актуальних проблем. Однак, на нашу думку, вони не зможуть претендувати на щось більше до того часу, поки держави-учасниці не доведуть до свого логічного завершення внутрішні економічні та політичні перетворення.

Підсумовуючи, зазначимо, що на сучасному етапі у країнах колишнього Радянського Союзу з більшою чи меншою мірою успішності в межах різноманітних інтеграційних об'єднань: ЄврАзЕС, Союзна держава РФ та Республіка Білорусь, ЄЄП, ОДКБ, ШОС реалізуються концепції «рівноправної» (різний рівень співпраці у межах одного проекту) та «різношвидкісної» (існування на одному просторі декількох проектів, або в рамках одного проекту різна міра участі держав) інтеграції. Водночас спроби російської політичної еліти наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. відновити єдність пострадянського простору не увінчалися успіхом.

¹ Зюганов Г. География победы: Основы российской геополитики / Г. Зюганов – М. : Б. и., 1997. – 304 с.

² Бердяев Н. Судьба России / Н. Бердяев. – М. : Наука, 1990. – 240 с.

³ В поисках своего пути: Россия между Европой и Азией : хрестоматия по истории российской общественной мысли XIX и XX веков: для высших учебных заведений: В 2-х ч. / Сост. Н. Г. Федоровский. – М. : Наука, 1994 – 332 с.; Савицкий П.Н. Континент Евразия / П. Н. Савицкий. – М. : Аграф, 1997. – 464 с.

⁴ Сахаров А.Д. Проект Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии / А.Д. Сахаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.yabloko.ru/Themes/History/sakharov_cons_t.html.

⁵ Договор о создании Союзного Государства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.soyuz.by/ru/?guid=10447>.

⁶ Євразійські економічні й політичні структури та Україна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://personal.in.ua/article.php?ida=512>.

⁷ Концепция формирования Единого экономического пространства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2003/09/52480.shtml>.

⁸ Договор о коллективной безопасности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.odkb.gov.ru/b/azb.htm>.

⁹ Интервью Президента Российской Федерации В. В. Путина // Информационный бюллетень МИД РФ. – 2002. – 14 мая.

¹⁰ Договор о создании Экономического Союза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cis.minsk.by/main.aspx?uid=334>.

¹¹ ОЦАС плюс ЕврАзЭС – кто следующий? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://c-asia.org/post/index.php?year=2005&today=12&month=10>.

¹² Декларация о создании ШОС от 15 июня 2001 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://infoshos.ru/ru/?id=37>.

¹³ Шевырин И. ШОС: путь через десятилетия / И. Шевырин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://telegrafua.com/world/12530/>.

¹⁴ Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня / В. Путин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/502761>.

¹⁵ Грызлов Б. Будущее за нами / Б. Грызлов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ng.ru/ideas/2011-11-15/1_future.html.

¹⁶ Евразийская интеграция как глобальный геополитический проект России: его сила и слабость [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hvylya.org/analytics/geopolitics/evraziyskaya-integratsiya-kak-globalnyiy-geopoliticheskiy-proekt-rossii-ego-sila-i-slabost.html>.

¹⁷ Нарышкин С. Над пространством / С. Нарышкин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rg.ru/2012/02/24/parlament.html>.

¹⁸ Там само.